
Historia Olkusza

Olkusz to kolebka polskiego górnictwa kruszcowego. „Przy tym mieście inszej żywności nie masz, jeno żywność górna” – tak w XVI wieku olkuscycy górnicy opisywali swoje miasto. Z racji na sięgające średniowiecza tradycje górnictwa ołowiu i srebra Olkusz był nazywany „Srebrnym miastem” i to właśnie kruszczom zawdzięczał swe bogactwo. Ślady górnictwa przeszłości są tu widoczne po dziś dzień.

Najstarsze wzmianki o Olkuszu pochodzą z 1257 roku, kiedy to książę Bolesław Wstydlivy uposażył klasztor klarysek w Zawichoście dochodami z kopalń olkuskich. Jednak górnictwo i hutnictwo ołowiu oraz srebra funkcjonowało na tych terenach znacznie wcześniej, być może już w XI wieku, co potwierdzają badania archeologiczne.

Nie wiemy, kiedy Olkusz otrzymał prawa miejskie, gdyż dokument lokacyjny nie zachował się do naszych czasów. W 1299 r. pojawia się w źródłach Henryk mieszczanin olkuski, a więc wtedy Olkusz miał już prawa miejskie. Z kolei z początku XIV wieku pochodzi najstarsza, zachowana we fragmentach, olkuska księga miejska. Zagadką jest miejsce pierwotnej lokacji miasta. Prowadzone w ostatnich latach badania archeologiczne w obrębie olkuskiej starówki, które towarzyszą pracom rewitalizacyjnym potwierdziły, że obecna lokacja miasta ma swoją genezę na przełomie XIII i XIV wieku, choć eksploatacja górnictwa na tym terenie była prowadzona znacznie wcześniej, o czym świadczą pozostałości szybów kopalni odnalezione na olkuskim rynku. Do niedawna sądzono, że pierwotna osada znajdowała się w miejscu położonego na zachód od miasta grodziska Stary Olkusz. Jednak badania archeologiczne prowadzone na tym terenie nie wykazały starszych śladów osadnictwa, niż przełom XIII i XIV wieku. Zatem miejsce pierwotnej osady nie jest znane. Możemy tylko przypuszczać, że znajdowała się ona na zachód od dzisiejszego Olkusza.

Za czasów króla Kazimierza Wielkiego Olkusz, którego pierwotnie broniły ziemne wały został otoczony kamiennym murem o długości 1100 m oraz fosą. Rozbudowa miejskich fortyfikacji trwała, aż do początków XV wieku. Pozostałością średniowiecznych umocnień jest zrekonstruowana baszta wraz z fragmentem murów obronnych. W 1356 roku Olkusz wszedł w skład tzw. Sądu Sześciu Miast, czyli najwyższej instancji sądowniczej w sprawach miejskich dla Małopolski. O znaczeniu miasta może świadczyć fakt, że w 1363 roku w Olkuszu gościł cesarz Karol IV. Pod koniec XIV wieku liczący ponad tysiąc mieszkańców Olkusz był jednym z największych miast Małopolski. Z 1374 roku pochodzi pierwsza ordynacja górnictwa nadana miastu przez Elżbietę Łokietkównę, siostrę Kazimierza Wielkiego. Określono w niej wysokość danin, jakie olkuscycy górnicy musieli płacić królowi w zamian za prawo eksploatacji kruszców. Była to tak zwana „olbora”, czyli jedenasta część wydobytego ołowiu i srebra. Co ciekawe, na olkuskie prawa górnictwa powoływał się w 1471 roku król Francji Ludwik XI ustanawiając prawa dla miejscowych ośrodków górniczych. W okresie średniowiecza olkuskie górnictwo było zorganizowane na zasadzie tzw. gwarentw, czyli spółek kilku górników - gwarków, którzy wspólnie ponosili koszty budowy i funkcjonowania kopalni. Olkuscycy mieszcianie jeszcze przed krakowskimi złożyli hołd królowi Władysławowi Jagielle, który odwiedził Olkusz w roku swej koronacji, czyli 1386. Później odwiedzał „Srebrne Miasto” jeszcze kilkakrotnie. Nadał olkuskim gwarkom nowe przywileje górnicze i przyczynił się do zbudowania w Olkuszu klasztoru augustianów. O bogactwie ówczesnego Olkusza świadczy fakt, iż u schyłku XIV wieku w Olkuszu były 94 murowane domy, a w stołecznym Krakowie 150. Zresztą wiele z tych kamienic należało do bogatych mieszczan krakowskich, którzy inwestowali w olkuskie kopalnie i handel ołowiem oraz srebrem. Górniczy charakter miasta znalazł swe odzwierciedlenie w jego herbie, którego najstarszy wizerunek pochodzi z pieczęci dokumentu z 1386 roku. Nieprzerwanie, od średniowiecza po czasy współczesne stałym elementem herbu miasta, jest kopaczka górnictwa, zwana gracą.

Już w 1408 roku rada miejska wykupiła wójtostwo olkuskie i pozbyła się konkurencji w zarządzaniu miastem, czyli dziedzicznego wójta.

Mieszczanie olkuscycy podejmowali studia na krakowskiej akademii, a następnie obejmowali ważne stanowiska. Z Olkusza pochodzili m.in. Marcin Bylica, astronom, matematyk i lekarz, profesor Akademii Krakowskiej, a później nadworny lekarz i astrolog króla węgierskiego Macieja Korwina, czy znany astronom Marcin Biem, profesor i rektor Akademii Krakowskiej, autor projektu reformy kalendarza juliańskiego. Z 1505 roku pochodzi wystawiony przez króla Jana Olbrachta dokument „Statuta Montana Ilcussiensis”, czyli najważniejsza ustawa regulująca działalność miejscowego górnictwa. Dokument określał władzę żupnika i sądu górnictwa, wprowadzał też zasadę mówiącą, że jedynie kupcy posiadający obywatelstwo Olkusza mogą handlować miejscowym ołowiem.

Z początkiem XVI wieku olkuskie górnictwo przeżywało chwilowy kryzys. Wyczerpały się, bowiem płytko położone złoża kruszców, a dostępu do tych głębiej położonych broniła woda zalewająca kopalnie. Już od XV wieku działały w Olkuszu kieraty konne, którymi wydobywano wodę z kopalń. Było to jednak niewystraszające i w połowie XVI w. zaczęto szukać innych rozwiązań. W 1548 roku przystąpiono do budowy sztolni, czyli pochyłych podziemnych chodników odwadniających kopalnie. Pierwsza sztolnia, zwana Czartoryską, do budowy, której sprowadzono specjalistów z Węgier, Śląska i Czech, została ukończona w 1562 r. Efekty były zadowalające, gdyż wkrótce przystąpiono do budowy następnych sztolni. Było to jedno z największych przedsięwzięć inżynieryjnych w Polsce. Łącznie wybudowano przeszło 32 km sztolni, a koszt wydrążenia jednego kilometra sztolni był równy budowie 15 murowanych kamienic. Dzięki odwodnieniu złóż zaczęły powstawać nowe kopalnie. W początkach XVII wieku jedynie w rejonie samej sztolni Ponikowskiej działało trzysta kopalni. Szyby górnicze drążono nie tylko wokół miasta, ale także w jego ścisłym centrum, o czym świadczą górnicze szyby zachowane po dziś dzień w piwnicach kamienic przy olkuskim rynku.

W pobliżu kopalń stawiano liczne płuczki i huty przetapiające ołów i srebro. Rosnąca skala rozwoju olkuskiego górnictwa wymagała znacznych nakładów, przekraczających możliwości finansowe olkuskich gwarków. To sprawiło, że coraz częściej w olkuskie górnictwo inwestowali przedstawiciele szlachty i magnaterii.

„Olkusz (...) jest dosyć czysty i wesoły, ma bardzo piękne domy... W ogólności mieszkańcy Olkusza dość dobrze się mają, zyskując w kopalniach srebra i ołowiu...” Tak pisał o Olkuszu legat papieski w Polsce, kardynał Ippolito Aldobrandini, czyli późniejszy papież Klemens VIII, który jesienią 1588 roku schronił się w Olkuszu, uchodząc z Krakowa przed zarazą. Tymczasem kilka lat wcześniej, w 1584 roku miał miejsce jeden z największych pożarów w dziejach miasta, który zniszczył miasto wraz z ratuszem, kościołami i jedną trzecią przedmieść. Jak widać, bogactwo olkuskich mieszczan sprawiło, że w ciągu kilku lat odbudowano miasto ze zniszczeń. O znaczeniu miasta świadczy także fakt uruchomienia w 1579 roku w Olkuszu mennicy królewskiej. Mennica działała do 1601 roku. Szacuje się, że spośród wszystkich monet wybitych za panowania Stefana Batorego przeszło 60 procent pochodzi z olkuskiej mennicy.

W XVII wieku rabunkowa eksploatacja kopalń i uchylanie się ich właścicieli od obowiązków utrzymywania wspólnych urzędów, pogarszały ich stan techniczny. Poszukiwania kruszców wprost po miastem powodowało zawalanie się domów i nie skutkowało ponawiane królewskie zakazy kopania pod miastem. Proces upadku pogłębiały następujące po sobie klęski żywiołowe, czyli najazdy obcych wojsk, pożary, zarazy i wylewy rzeki zatapiającej kopalnie. Na początku XVIII wieku nie funkcjonowały już dwie największe sztolnie – Ponikowska i Pilecka. Jak opisywał Jan Filip Carosi, który w 1780 roku odwiedził Olkusz „wszystkie domy mieszczkańskie dwu i trzy piętrowe dziś są zwałami kamieni, tak, że na pierwsze wejrzenie wydaje się, że to mała Lizbona po trzęsieniu ziemi”. Tę relację potwierdzają źródła ikonograficzne, jak choćby akwarela Zygmunta Vogla z 1792 roku przedstawiająca olkuski rynek otoczony gruzami. Dla odwiedzającego w 1787 r. Olkusz króla Stanisława Augusta Poniatowskiego miasto było obrazem „nędzy mieszczchan siedzących na bogactwach”. Z inicjatywy monarchy w 1779 roku została zawiązana spółka akcyjna, mająca na celu uruchomienie kopalń olkuskich. Część udziałów zakupił sam król. Jednak planom wznowienia wydobywania olkuskich kopalń przeszkodziły rozbiory. Po 1809 roku wszedł w skład Księstwa Warszawskiego i został siedzibą władz powiatowych. W 1814 roku rozpoczęła działalność kopalnia galmanu „Józef”. Po kongresie wiedeńskim Olkusz znalazł się w Królestwie Polskim. Z inicjatywy ks. Stanisława Staszica podjęto wtedy kolejną próbę odbudowy zniszczonych kopalń. Dostarczany do zagłębiowskich hut galman wydobywano w olkuskich kopalniach, ale zbierano także na starych wyrobiskach i hałdach. Równocześnie prowadzono poszukiwania nowych złóż na zachód od Olkusza. W tym czasie Olkusz rozwija się, jako ośrodek administracji państwowej. Powstał obwód olkuski obejmujący ok. 3470 km kw. Od południa sięgał do granic zaboru austriackiego, od zachodu obejmował Czeladź i Koziegłowy, od północy Olsztyn i Koniecpol, a od wschodu Szczekociny i Skałę.

Podówczas w Olkuszu były podejmowane liczne prace porządkowe oraz inwestycyjne. W 1826 roku przy olkuskim rynku powstał klasycystyczny budynek starostwa powiatowego, następnie magistratu (1833 r.) i szpitala św. Błażeja (1849 r.). Niestety równocześnie rozbierano zabytkowe, lecz zniszczone budynki. W tym okresie rozebrano mury obronne z bramami i basztami oraz zasypano fosę. W 1821 r. rozebrano klasztor Augustianów wraz z kościołem pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, a w 1825 roku budynek ratusza na olkuskim rynku.

Od połowy XIX wieku podejmowano kolejne próby osuszenia kopalń. W efekcie, w 1901 r. kopalnie olkuskie miały już czynne działające sztolnie: Bolesławską, Ponikowską i Czartoryską. Wznowienie eksploatacji kopalń zaowocowało wzrostem liczby mieszkańców. O ile w 1865 roku Olkusz liczył 1894 mieszkańców, tak w 1913 roku przeszło 7600.

Istotnym czynnikiem dla rozwoju gospodarczego miasta było wybudowanie w latach 1883 – 85 przebiegającej przez Olkusz linii kolejowej, która połączyła Dąbrowę Górniczą z Dęblinem.

W 1907 roku austriacki przemysłowiec Peter Westen założył w Olkuszu fabrykę naczyń blaszanych. Wiek XIX, to także okres powstań narodowych. Na olkuskim Starym Cmentarzu spoczywa bohaterski Włoch, pułkownik Francesco Nullo, który poległ 5 maja 1863 roku w bitwie pod Krzykawką podczas Powstania Styczniowego. Pamiątką tych czasów jest także Kopiec Kościuszki usypany w 1861 roku przez Olkuszan.

Okres międzywojenny to dalszy rozwój gospodarczy miasta. W tym czasie powstało wiele nowych obiektów publicznych, jak choćby szkoła powszechna, czy elektrownia, zakładano kanalizację, brukowano ulice i budowano chodniki, zaczęto budowę parku sportowego na Czarnej Górze. W czasie II wojny światowej Olkusz został włączony do Rzeszy Niemieckiej. W 1942 roku zlikwidowano olkuskie getto wywożąc Żydów do obozów zagłady. Wtedy Olkusz, który przez wieki był miejscem współistnienia dwóch kultur – chrześcijańskiej i żydowskiej odszedł do przeszłości. Pamiątką po żydowskiej ludności Olkusza pozostały jedynie cmentarze.

Po zakończeniu wojny, w 1948 roku rozpoczęto budowę Zakładów Górniczo Hutniczych „Bolesław” w Bukownie. Od 1960 roku rozpoczęła działalność huta cynku i ołowiu, w 1968 roku rozpoczęto wydobywanie w nowo wybudowanej kopalni „Olkusz”, a w 1974 roku w kopalni „Pomorzany”. Dynamicznie rozwijała się także fabryka naczyń emaliowanych. W ślad za rozwojem przemysłu szedł rozwój samego Olkusza, gdzie wybudowano szereg nowych osiedli mieszkaniowych. Rozpoczął się nowy rozdział w historii miasta.